

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ADDAN ZARF TÜRETEN BİRLEŞİK EKLER ÜZERİNE*

Enfel DOĞAN**

Özet

Birden fazla ekin birleşmesiyle ortaya çıkan biçimbirimlere *birleşik ek* denmektedir. Birleşik cümleler ve birleşik kelimeler gibi birleşik ekler de eski dönemlerden beri Türkçenin yapısında yoğun olarak görülmektedir: -mAdIn (> -mAdAn), -AcAk, -dUkdA, -lAyU (> lAyIn) gibi... Türkçenin yakın geçmişinde ortaya çıkan -msA- (*azımsamak, benimsemek*), -mAca (*bulmaca, çekmece*), -lAş- (*liberalleşmek, aykırılışmak*), -lAn- (*dayılanmak, diklenmek*), -AnAk (*gelenek, görenek*) gibi ekler de artık dil bilgisi kitaplarında birleşik ek biçiminde yer almaktadır.

Bu makalede addan zarf türeten ve birleşik ek olduğu konusunda kimsenin itirazı olmadığı -cAsInA, -lAyIn ve -cIlAyIn gibi eklerle temas edilmekle beraber; -InA/-sInA (*domuzuna, böylesine*), -lAmA (*apazlama, balıklama*), -lAmAsIna (*uzunlamasına, enlemesine*), -lArI (*geceleleri, gündüzleri*), -lArDA (*geçenlerde, bugünlerde*), -AdAk (*cartadak, dangadak*) gibi *Türkçe Sözlük*'e türevleri girmiş, ancak hâlâ dil bilgisi kitaplarında kendine yer bulamamış olan yeni birleşik ekler ve bunların *Türkçe Sözlük*'teki kullanımları hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: biçim bilgisi, dil bilgisi, birleşik ek, birleşme, söz varlığı.

ON COMPOUND AFFIXES WHICH LEXICALISE ADVERBS FROM SUBSTANTIVES IN TURKEY TURKISH

Abstract

Morphemes which occur with combination of more than one affix are called *compound affixes*. As compound sentences and compound words, compound affixes have been seen heavily in the structure of Turkish since old times, too. As -mAdIn (> -mAdAn), -AcAk, -dUkdA, -lAyU (> lAyIn)... Anymore, affixes as -msA- (*azımsamak, benimsemek*), -mAca (*bulmaca, çekmece*), -lAş- (*liberalleşmek, aykırılışmak*), -lAn-

* Bu makale, Türk Dil Kurumunun 2012 yılında Ankara'da düzenlediği "VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı"nda "Türkiye Türkçesinde Addan Zarf İşlevli İsimler Türeten Birleşik Ekler Üzerine" başlığıyla sunduğumuz ve yayımlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: enfel@istanbul.edu.tr

(*daylanmak, diklenmek*), -AnAk (*gelenek, görenek*) which occurred in the recent past of Turkish are involved in grammar books as compound affixes, too.

In this article, together with it is pointed out that there is nobody's objection about affixes as -cAsInA, -lAyIn and -cIlAyIn are lexicalized adverbs from substantives and they are compound affixes; information will be provided about new compound affixes as -InA/-sInA (*domuzuna, böylesine*), -lAmA (*apazlama, balıklama*), -lAmAsIna (*uzunlamasına, enlemesine*), -lArI (*geceleri, gündüzleri*), -lArD (*geçenlerde, bugünlerde*), -AdAk (*cartadak, dangadak*), whose derivatives have a part in *Turkish Dictionary* yet but still could not find a place in grammar books.

Key words: morphology, grammar, compound affix, conjugation, vocabulary.

Giriş

Birden fazla ekin kendi işlevlerini koruyarak veya yeni bir işlev kazanarak kaynaşıp birleşmesiyle ortaya çıkan biçimbirimlere *birleşik ek* denmektedir.¹ “Bu türden ekler iki farklı ek olma özelliğini tamamen yitirmişlerdir ve bütün kelimelere bu hâllerıyla eklenirler (Karadoğan, 2004: 542).”

Buna göre “*liberalleş-* (i.f.y.e.), *horozlan-* (i.f.y.e.), *kedigiller* (i.i.y.e.), *birikinti* (f.i.y.e.), *sayıkla-* (f.f.y.e.), *tepinmeden* (oyunayın / zarf-fiil e.), *çekmece* (f.i.y.e.), *balıklama* (atladı / i.i.y.e.), *boylamasına* (döşenmişti / i.i.y.e.), *inadına* (bağırıyordu / i.i.y.e.), *delicesine* (sevmişti / i.i.y.e.) örneklerinde vurgulanan ekler birbirleri içinde tek başlarına kullanılamayıp birlikte işlev görmekte olduklarından birleşik ektirler; çünkü dilimizde *liberalle-*, *horozla-*, *kedigil*, *birikin-*, *balıkla-* şeklinde türevler bulunmamaktadır. Ancak “*selamla-ş-*, *postala-n-*, *an-nemgil-ler*, *çalın-tı*, *artık-la-*, (bu) *tepin-me-den* (rahatsızdık), *adımla-ma* (ile), *açıkla-ma-sı-n-a* (şaşırdık), (onun) *inad-t-n-a* (hayret etti), (yıl sonu) *eğlen-ce-si-n-e*” örneklerinde vurgulanan ekler ise birleşik değil, tek başlarına kullanılabilen basit ektirler. Mesela *çalıntı* kelimesinde kelimenin izahı şu şekildedir: çal-: f.k., -ı: y. ünlü, -n: f.f.y.e., -tı: f.i.y.e.

¹ Birleşik ek terimini kullanan bazı kaynaklar için bk.: Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın, İstanbul 2003, s. 116; Veciye Hatiboğlu, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1974, s. 9; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 9. bs., TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 117, 148; Sevgi Özel, *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, TDK Yayınları, Ankara 1977, s. 18; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 101; Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 46; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 18; Kerime Üstünova, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçimbilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008, s. 24-25; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 5. bs., Grafiker Yayınları, Ankara 2009, s. 312; Ahmet Karadoğan, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Öğeleri”, *Türk Dili*, C. LXXXVIII, Sy. 634, 2004, s. 542.

Diğer birleşik yapılar gibi birleşik ekler de eski dönemlerden beri Türkçenin yapısında sıkça görülmektedir: -mAdIn (> -mAdAn), -dUkdA, -AcAk, +lAyU (> lAyIn) gibi... Türkçenin yakın geçmişinde ortaya çıkan -mSA- (*azım-samak, benimsemek*), -mAcA (*bulmaca, çekmece*), +lAş- (*liberalleşmek, aykırılaştırmak*), +lAn- (*dayılanmak, efenlemek, diklenmek*), -AnAk (*olanak, düzenek*) gibi ekler de artık dil bilgisi kitaplarında birleşik ek biçiminde yaygın olarak yer almaktadır.

Türk dil bilgisi araştırmalarında terimsel kabul gördüğü için birleşik ek veya ek birleşmesi konularını uzun uzadıya anlatıp ispatlamak gibi bir yola başvurmayacağız. Ancak ek birleşmelerinde yoğun olarak etkisini gösteren “kalıplaşma”² hadisesine kısaca değineceğiz.

Ek kalıplaşmaları hakkında çalışmaları olan Zeynep Korkmaz ek kalıplaşmalarının sebeplerini ve belli başlı sonuçlarını şu maddelerde ortaya koymuştur: “1) ... Esas itibarıyla bazı kelimelerin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili anlam kaymalarına uğraması... 2) Zamanla işlevliğini kaybetme eğilimi gösteren eklerin, bazı kelimelerde aynen veya ufak ses değişimleri ile arkaik bir şekil olarak muhafazası. 3) Dildeki anlatış imkân ve özelliklerine bağlı eliptik (eksiltili) kullanılışlar. 4) Eklerin, yanlarına getirildikleri kelimelerin niteliği... 5) Bazı gramer şekilleri için özel eklerin bulunmaması ve bu şekillerin dildeki başka imkânlar ile karşılanması. 6) Kalıplaşma olayları, bazen herhangi bir ekin yeni bir türetme eki görevi ile gelişmesinde bir köprü vazifesi görmektedir (Korkmaz, 1994: 72-74).”

Kerime Üstünova da ek birleşmelerinin sebeplerini kalıplaşma hadisesine dayandırmaktadır: “Tek heceli ekler olabileceği gibi iki / üç heceli ekler de vardır. Ancak Türkçedeki ekler, çoğunlukla tek hecelidir. Bugün iki heceli gözükenlerin büyük kısmı, kaynaşma kuramını destekleyenlere göre, “ek + ek” kalıplaşması sonunda ortaya çıkmıştır. {-DIğIndA}, {-IncA}, {-leyin}, {-mAksIzIn}, {-mAktA} vb.... Ek birleşmelerinin nedenleri her zaman tam olarak bilinmese de, eklerden birinin kullanımdan düşüşü, eklerdeki işlev değişikliği, birleşme anında ortaya çıkan kuralsızlıkları gizlemek, gerekçelerden yalnızca birkaçı olmalıdır (Üstünova, 2008: 24-25).”

Kalıplaşma hadisesi sonucunda bugün birçok yeni zarf-fiil ekinin (birleşik zarf-fiil) geliştiğini de biliyoruz: -AsIyA, -DIkÇA, -DIğIndA, -mAksIzIn, -mIş-

² “Kalıplaşma: Herhangi bir kelimeye eklenen çekim veya yapım ekinin bilinen belirli görevi ile değil de eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşması olayı: gözde “sevgili”, yüzde (%), öte, dolayı, ötürü, ileri, dışarı, yeniden, Kum. Köpten “çok önce”; yayan, için için, nereye, giysi, öğün “bir defalık yiyecek”, birisi, böylesine, gibi, nicesi? “nasıl?” vb. (Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 137-138).

çA, -mİşçAsInA, -ArcAsInA ... gibi. Ancak konumuz zarf-fiiller olmadığı için birleşik zarf-fiiller konusuna -ilgili bazı çalışmalara atıfta bulunarak- son veriyoruz.³

Bu makalede addan zarf türeten ve dilcilerin birleşik ek olduğu konusunda itirazının bulunmadığı +CAsInA, +CAcIk, +cIIAyIn, +lAyIn, +lAmA, +lAmA-sIna gibi eklere temas edilecek; ayrıca +InA/+sInA (*domuzuna, inadına, bedava-sına, böylesine*), +IncA/+sIncA (*uyarınca, yeterince*), +lArI (*geceleri, gündüzleri*), +lArcA (*günlerce, haftalarca*), +lArDA (*geçenlerde, bugünlerde*) gibi *Türkçe Sözlük* (8. bs., Ankara 1988) 'te zarf olarak madde başı olmuş, ancak hâlâ dil bilgisi kitaplarında kendine yeterince yer bulamamış olan yeni birleşik ekler ve bunların *Türkçe Sözlük*'teki kullanımları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Makaleyi hazırlarken şu yolu izledik: Yıllar önce *Türkçe Sözlük*'teki (8. bs., TDK, Ankara 1988) birleşik ek almış bütün madde başlarını taramıştık. Bu makale çerçevesinde addan zarf türeten birleşik ekleri ayırdık. Bunları yapılarına göre sınıflandırdık. Dil bilgisi kitaplarında bu eke yer verildiyse o bilgiyi de ilgili ekin altına koyduk. Bu bilgilerin hemen altına da *Türkçe Sözlük*'teki ilgili bütün madde başlarını sıraladık. Çalışmanın sonunda sınıflandırmamıza göre birleşik ek sayılması gereken ancak dil bilgisi kitaplarına henüz girmeyen ekleri de kısaca değerlendirdik.

Addan Zarf Türeten Birleşik Eklerin Sınıflandırılması

1. Yapım eki + Yapım eki kaynaşmasıyla

- a) +AdAk ve türevleri (+AdAn , +AdAnAk)
- b) +lAmA (<+lA- + -mA)
- c) +CAcIk (<+CAk + cIk)

2. Yapım eki + Yapım eki + İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +lAmAsInA (< +lA- + -mA + sI+ n + A)

3. Yapım eki + Yapım eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +lAmAdAn (< +lA- + -mA + dAn)

4. Yapım eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +sIzIn (< +sIz + I + n)

5. Yapım eki + Zarf-fiil eki kaynaşmasıyla: +leyin (< +le- + y + -in)

³ Bilâl Yücel, "Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine", *TÜBAR* 9, 2001, s. 75-114; Güler Gülsevin, "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller Üzerine", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, Sy. 2, Afyon 2001 122-143; Mustafa Argunşah, "Türkçede Zarf-fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011 55-68.

- 6.Hâl eki + İyelik eki kaynaşmasıyla: +*CAsI* (< +*CA* + *sI*)
- 7.Hâl eki + İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +*CAsInA* (< +*CA* + *sI* + *A~nA*)
- 8.Hâl eki + Pekiştirme eki kaynaşmasıyla:
- a) +*cAk* (< +*cA* + *ok*)
- b) +*CAnA* [< +*CA* + *nA* (< +*gına* / +*yana* / +*kınya*)]
- 9.Hâl eki + Yapım eki + Zarf-fiil eki kaynaşmasıyla: +*cILAyIn* (< +*cA* + *leyin*)
- 10.İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla:
- a) +*InA* / +*sInA* (< +*I* + *n* + *A*)
- b) +*IncA* / +*sIncA* (< +*I* + *n* + *cA*)
- c) +*IndA* / +*sIndA* (< +*I* + *n* + *dA*)
- d) +*IndAn* / +*sIndAn* (< +*I* + *n* + *dAn*)
- e) +*IyLA* / +*sIyLA* [< +*I* + *y* + *la* (< *ile*)]
- 11.Çokluk eki + Hâl eki kaynaşmasıyla:
- a) +*lArdA* (< +*lar* + *dA*)
- b) +*lArcA* (< +*lAr* + *cA*)
- 12.Çokluk eki + İyelik eki kaynaşmasıyla: +*lArI* (< +*lAr* + *I*)
- 13.Çokluk eki + İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +*lArIndA* (< +*lAr* + *I* + *n* + *dA*)

1. Yapım eki + Yapım eki kaynaşmasıyla:

a) +*AdAk* ve türevleri (+*AdAn* , +*AdAnAk*)

“+*AdAk* (<+*dA*-*k*) eki ses yansımali köklere +*da*- addan fiil ve -*k* fiilden sıfat türetme ekinin getirilmesiyle oluşmuş bir birleşik ektir (Korkmaz, 2009: 34).”

“Kapalı tek heceli yansımalara gelerek *yansılama zarfları* (*adverbe - onomatopée*) yapan vurgusuz bir ektir (*Gemi zingadak karaya oturdu*). Yansılamanın kökü çoğu zaman çift sesdeşle biter (Banguoğlu, 2011: 172).”

“Bir ses taklidi veya ekspresif kelimeye takılan –*adak*/–*edek* genişlemesi, bu hareketin aniden kesilmesine ya da bu gürültünün birdenbire susmasına eşlik eder (Tietze, 2002: 351).” Ekin gelmesiyle kelime kökünde bir ünsüz türemesi de meydana gelebilmektedir: *patadak*, *pattadak gibi*.

Ek hakkında ayrıca bk.: (Gencan, 2001: 267)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

cart+adak	şakk+adak
cumb+adak	şapp+adak
cupp+adak	şark+adak
dang+adak	şıpp+adak
hart+adak	şırakk+adak
hartt+adak	takk+adak
hopp+adak	tıng+adak
lapp+adak	zing+adak
larp+adak	zıpp+adak
lopp+adak	gümb+edek
pat+adak	gürp+edek
patt+adak	kütt+edek
rapp+adak	

+adan

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

cart+adan
patt+adan

+adanak

Ek hakkında bk.: (Gülensoy, 2007: 838)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

şap+adanak

b) +IAmA (<+IA- + -mA)

“-me sıfatlarından birçoğu da -le- fiillerinden yapılmıştır (kaplama, buğulama). Bunlar o üremenin mahsulüdürler. Ancak bu türlü sıfatların zarf olarak kullanılması ile bu iki ek yeni bir anlatımda kaynaşmış ve adlardan doğrudan doğruya zarfları yapar olmuştur. Bu birleşik ek bir sıra sıfatlara gelerek zarf ve sıfat olan kelimeler yapar (Banguoğlu, 2011: 187).”

“+IAmA ekiyle zarf olarak kullanılan bazı türetmeler de yapılmıştır: *balıklama (atla-), çivileme (yap-), kurbağalama (yüz-)* “kurbağa gibi yüzmek”, *köpekleme yüz-* “köpek gibi yüzmek”, *tepeleme <(doldur-)* (Korkmaz, 2009: 51).”

Ek hakkında ayrıca bk.: (Hatiboğlu, 1974: 112)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

apaz+lama	kurbağa+lama
balık+lama	kuşak+lama
çapraz+lama	makas+lama
doğaç+lama	orta+lama
doruk+lama	çivi+leme
hırsız+lama	kiriş+leme
karar+lama	köşe+leme
kılıç+lama	tepe+leme
kıt+lama	

c) +CAcIk (< +CAk + cIk)

“Bu ek +CA zarf ekinin +cIk küçültme ekiyle genişletilmesinden oluşmuş bir türüdür (Korkmaz, 2009: 467).”

“+ca eki, ‘-cık’ küçültme ekinin önce kullanılarak sıfat veya belirteç kurar: buncacık (bu-n-ca-cık) şey, çabucacık (çabuk+ça+cık, çabucak), güzelcecik (güzel-ce-cik), hemencecik (hemen-ce-cik), kolaycacık (kolay-ca-cık), oncacık (o-n-ca-cık), şuncacık (şu-n-ca-cık), usulcacık (usul-ca-cık), yavaşcacık (yavaş-ça-çık) vb. (Hatiboğlu, 1974: 48).”

“Küçültme ekleri olarak bilinen {-CA} ve {-CIK} eklerinin birlikte oluşturdukları {-CA} + {-cIk} > {-CAcIk} yapısı; *abartı, sevgi, içtenlik, küçültme* işlevleriyle kullanıma çıkar ve geldiği dil birimlerinin durum zarfı / durum zarf tümleci görevini üstlenmesini sağlar... {-CAcIk} yapısıyla söze *daha çok, daha fazla, daha hızlı, daha çabuk* vb. anlamlarda abartı özelliği katılır. Aslında abartırken bile bir küçültme söz konusudur (Üstünova, 2008: 252-253).”

Ek hakkında bk.: (Banguoğlu, 2011: 162), (Özel, 1977: 18)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

çabu(k)+cacık
kolay+cacık
usul+cacık
yavaş+çacık
hemen+cecik
er+cecik

**2. Yapım eki + Yapım eki + İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla:
+lAmAsInA (< +lA- + -mA + sI+ n + A)**

“Zarf yapan +lAmA eki 3. şah. iyelik eki +sI ve +nA yönelme durumu ekiyle (+sInA) genişletilerek daha belirgin anlamlı zarflar oluşturur: *balıklama atla-*, *çaprazlamasına tak-*, *diklemesine fırlat-*, *kılıçlamasına aş-*, *uzunlamasına ser-*, *yanlamasına yerleştir-*, *yassılamasına bastır-* vb. (Korkmaz, 2009: 51).”

Ek hakkında bk.: (Banguoğlu, 2011: 187), (Karadoğan, 2004: 547)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

boy+lamasına	derin+lemesine
çapraz+lamasına	dik+lemesine
orta+lamasına	en+lemesine
yan+lamasına	öy(le)+lemesine (TS 2011'de yok)
uzun+lamasına	şöy(le)+lemesine (TS 2011'de yok)
böy(le)+lemesine (TS 2011'de yok)	

**3. Yapım eki + Yapım eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +lAmAdAn
(< +lA- + -mA + dAn)**

Bu eke herhangi bir dil bilgisi kaynağında rastlayamadık.

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

kör+lemeden
karar+lamadan

4. Yapım eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +sIzIn (< +sIz + I + n)

“+sIzIn eki, +sIz yokluk ekiyle +In vasıta durumu ekinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ektir. Addan zarf türetir: *ansızın* gibi. Yalnız, bu zarf bir yana bırakılırsa, ek, Türkiye Türkçesinde fiilden hareket adı (matar) yapan *-mAk* ekinin sonra gelerek *-mAdAn* zarf-fiil ekine koşut zarflar türetmiştir: *açmaksızın*, *almaksızın*, *bilmeksizin*, *dinlemeksizin*, *durmaksızın*, *geçirmeksizin*, *görmeksizin*, *kalmaksızın*, *yorulmaksızın* vb. Ancak, ekin kullanılışı *-mAdAn* ekine oranla daha sınırlıdır (Korkmaz, 2009: 65).”

Ek hakkında bk.: (Üstünova, 2008: 234-235)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

an+sızın

5. Yapım eki + Zarf-fiil eki kaynaşmasıyla: +leyin (< +le- + y + -in)

“Bazı dilcilerce, zaman gösteren adlardan zaman zarfları türeten ve kalın sıradan kelimelere de ince biçimiyle gelen +leyin (< +le-y-in) birleşik ekinin içinde de (akşamleyin, geceleyin, sabahleyin) bu ekin (+In/+Un) varlığı ileri sürülmüşse de biz +*leyin* ekinin bir zarf-fiil kaynaşmasından oluştuğunu düşünüyoruz. (Korkmaz, 2009: 48). “-(y)In / -(y)Un zarf-fiil eki yalnız zaman adlarında +IA ekiyle kurulmuş birkaç fiil ve bir iki zamirle kalıplaşarak zaman ve tarz zarfi olan kalıplaşmalara uğramıştır. (Korkmaz, 2009: 174)”. “Eski Türk yazı dillerinde benzerlik ve gibilik bildiren ek, bugünkü Türkiye Türkçesinde birkaç sözde donuklaşarak kalmıştır (Karaağaç, 2012: 275).”

Ek hakkında bk.: (Ergin, 2003:173), (Tietze, 2002: 58)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

akşam+leyin
gece+leyin
kimi+leyin
öğ(le)+leyin
sabah+leyin
şimdi+leyin

6. Hâl eki + İyelik eki kaynaşmasıyla: +CA_sI (< +CA + sI)

“+ca eki, kendinden sonra gelen ‘-sı’ iyelik ekiyle birleşerek sıfat veya belirteç kurar (Hatiboğlu, 1974: 49).”

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

kısa+cası
açık+çası
öz+cesi

7. Hâl eki + İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla: +CA_sInA (< +CA + sI + n + A)⁴

“+ca eki, ortaçlardan ya da ad soylu sözcüklerden sonra, iyelik ve yönelme durumu eklerinden önce gelerek belirteç kurar arkadaşçasına (arkadaş-ça-sı-n-a), kahramancasına (kahraman-ca-sı-n-a), kırarcasına (kır-ar-ca-sı-n-a) (Hatiboğlu, 1974: 49).”

⁴ Zeynep Korkmaz burada iyelikten sonra gelen eki pekiştirme eki olarak adlandırmaktadır. (Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 2009, s. 459)

“-ca, iyelik eki ve yönelme durumu ekiyle birlikte durum, ölçü belirten belirteç yapar (Koç, 1990: 90).”

“{-CAsInA} < {-CA} + {-(s)I(n)} + {-A} yapısında, ad işletme ekidir. Adı ada bağlayan ad işletme eki, adı eyleme bağlayan ad işletme eki olarak iki tür kullanımda görülür. Geldiği adları kendinden sonra gelen ad ya da eyleme durumunda eşitlik ve benzerlik işleviyle bağlayarak tarz bildiren sıfatlar, zarflar yapar (Üstünova, 2008: 414).”

Ek hakkında ayrıca bk.: (Bilgegil, 1984: 219), (Üstünova, 2008: 26, 232), (Korkmaz, 2009: 459)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

adam+casına

aptal+casına

budala+casına

çılgın+casına

gâvur+casına

mağrur+casına

obur+casına

saf+çasına

deli+cesine

edepsiz+cesine

enayi+cesine

kör+cesine

terbiyesiz+cesine

8. Hâl eki + Pekiştirme eki kaynaşmasıyla:

a) +cAk (< +cA + ok)

“+CA ekinin +ok pekiştirme ekiyle kaynaşmasından oluşmuş bulunan +CAk (< çA+ok) eki; küçültme, sevgi ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve adlar türeten bir ektir (Korkmaz, 2009: 39).”

Ek hakkında ayrıca bk.: (Korkmaz, 1958: 56), (Karaağaç, 2012: 265-266)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

an+cak

çabu(k)+cak

aile+cek

demin+cek

ev+cek

b) +CAnA [$< +CA + nA$ ($< +gına / +yana / +kına$)]

“+CA ekiyle kurulmuş zarflar bazen Eski Türkçeden gelme +nA ($< gına, kına$) ekiyle genişletilerek pekiştirme anlamı güçlendirilmiş zarflar yapılıdır (Korkmaz, 2009: 37).”

“{-CAnA} $< \{-CA\} + n + \{A\}$ yapısında ad işletme ekidir. Geldiği adları durum zarfı göreviyle eyleme bağlayan ek, eşitlikte denklik ve benzerlik işlevini üstlenir. “Durum zarf tümlevi durumu eki”dir. Cümlede durum zarf tümleci olur ya da diğer öğelerin içinde kalır (Üstünova, 2008: 414).”

“böylece, şöylece, öylece’de ise eşitlik eki mânâ değişikliğinden çok belirtme vazifesi yüklenmiş gibidir. Bunların *iyicene, böylecene, öylecene* gibi genişlemiş şekillerinin *iyice, böylece, öylece*’den bir farkı yoktur. Aynı şekilde zarf olan *domuzcasına, eşekçesine* gibi klişeleşmiş datifli şekiller de mânâ bakımından bunlardan farksızdır (Ergin, 2003: 261).”

“Ekseriya bir şahsın görünüşünü göz önüne getirirken kullanılan, bir sıfata takılan *-cana / -cene* küçültme eki, yukarıda söylediğimiz gibi, aslında iki küçültme ekinden müteşekkildir. Maalesef eski kaynaklarda onu bulamadığımız için, onun nereden geldiğini ve Türkiye Türkçesi’nde ne zamandan beri kullanıldığını tespit edemedik. Konuşma dilinde çok yaygın olduğu halde, zamanımızdaki lugatlar bile ondan sadece tek tük misaller veriyorlar (Tietze 2002: 14).”

Ek hakkında bk.: (Banguoğlu, 2011: 161, 379), (Gülensoy, 2007: 199)

Türkçe Sözlük’te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

böyle+cene

iyi+cene

9. Hâl eki + Yapım eki + Zarf-fil eki kaynaşmasıyla: +cILAYIn ($< +cA + leyin$)

“Batı Türkçesinde kullanılışı sonradan azalan bu ek Eski Anadolu Türkçesinde çok kullanılmıştır. Kullanış sahası zamiller olup onlara “gibi” ve “kadar” mânâları verir, onların benzetme şekillerini yapar. Eski Anadolu Türkçesinde bu da zamirlerde bir eşitlik çekim eki gibi vazife görmüştür... Ekin *-layın, -leyin* ile ilgisi açıkça görülüyor, baştaki *-cı, -ci* evvelce *-çı, -çi*, Eski Türkçede ise *ançulayu* misalinde olduğu gibi *-çu, -cü* şeklinde idi. Bunun da *-ça, -çe* eki ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 2003: 174-175).”

Ek hakkında bk.: (Gülensoy, 2007: 202), (Üstünova, 2008: 26), (Karaağaç, 2012: 276)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

ben+cileyin

biz+cileyin

on+culayın

10. İyelik eki + Hâl eki kaynaşmasıyla:

a) +InA / +sInA (< +I + n + A)

“Yönelme durumu ekinin kalıplaşmasından oluşan zarflar daha çok iyelik eki üzerine yönelme durumu eki almış zarflar biçimindedir. Bu durum, onların kalıplaşma aşamasından önce bir ad tamlaması oluşturduklarını ve tamlamanın tamlayan ögesinin atılmasıyla kalıplaşmaya uğradıklarını ortaya koymaktadır (Korkmaz, 2009: 463).”

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

Tek kelimedenden oluşanlar:

ad+ına

hesab+ına

inad+ına

kılıc+ına

sevab+ına

zarar+ına

aks+ine

alabildiğ+ine

derinliğ+ine

dik+ine

ters+ine

tutturabildiğ+ine

verev+ine

yek+ine (TS 2011 'de yok)

yer+ine

boş+una

boy+una

domuz+una

ucuz+una

üst+üne

bedava+sına

böyle+sine

öyle+sine

şöyle+sine

Kelime grubundan oluşanlar:

aç ac+ına

ardı ard+ına

adam baş+ına

başlı baş+ına

tam tam+ına

tıpı tıp+ına

günü birliğ+ine

harfi harf+ine

bir baş+ına	peşi peş+ine
can paha+sına	pisi pis+ine
dar dar+ına	saati saat+ine
darı dar+ına	en+ine boy+una
kendi ad+ına	kuruşu kuruş+una
kendi baş+ına	ucu uc+una
kılı kıl+ına	günü gün+üne
ölü fiyat+ına	körü kör+üne
sıcağı sıcağ+ına	noktası nokta+sına

b) +Inca / +sInca (< +I + n + cA / +sI + n + cA)

“Çok az sözcükte kullanıma çıkan ek; {-Inca} < {-I(n)} + {-CA} yapısında, iyelik eki ve {-CA} ekinden oluşur. Adlara gelip sözcüğün zarf ya da sıfat olarak kullanımını sağlayan ad işletme ekidir. *Ardınca* < *art* + {-I(n)} + {-ca} sözcüğü, ardı sıra, ardından anlamlarında cümlede zarf olarak kullanıma çıkar. İyelik ekinin çeşitliliği sonucunda ekin {-ImcA}, {-Inca}, {-I(n)cA}, {-ImIzcA}, {-InIzcA}, {-lArInca} biçimleri vardır (Üstünova, 2008: 418-419).”

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

akl+ınca	mucib+ince
ard+ınca	yeter+ince
çoklar+ınca	gereğ+ince
şart+ınca	fehva+sınca
uyar+ınca	gönl+ünce
kavl+ince	ömr+ünce
keyf+ince	

c) +IndA / +sIndA (< +I + n + dA / +sI + n + dA)

Bu eke herhangi bir dil bilgisi kaynağında rastlayamadık.

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

asl+ında	beraber+inde
gıyab+ında	beyn+inde
haddizat+ında	iç+inde
hakk+ında	yer+inde
icab+ında	ind+inde

vaktizamanı+nda	nezd+inde
yan+ında	nihayet+inde
zarf+ında	son+unda
zaman+ında	uğr+unda
zımn+ında	dakika+sında
esna+sında	saye+sinde
akab+inde	

d) +IndAn / +sIndAn (< +I + n + dAn / +sI + n + dAn)

Bu eke herhangi bir dil bilgisi kaynağında rastlayamadık.

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

bakım+ından
helal+inden
kabil+inden
gibi+sinden
ön+ünden
yüz+ünden

e) +Iyla / +sIyla [< +I + y + la (< ile)]

“İyelik takısı -(s)i almış kimi sözcükler ‘ile’ ilgeciyle kaynaşarak belirteç olmuşlardır: Birkaçı: Vaktiyle (zaman belirteci), sırasıyla (durum belirteci), bütünüyle (durum belirteci), dolayısıyla (durum belirteci), hakkıyla (durum belirteci) (Bilgegil, 1984: 471).”

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

Tek kelimededen oluşanlar:

ayn+ıyla	haysiyet+iyle
hakk+ıyla	marifet+iyle
itibar+ıyla	münasebet+iyle
kanal+ıyla	neden+iyle
layık+ıyla	vakt+iyle
tabiat+ıyla	dolayı+sıyla
tamam+ıyla	fazla+sıyla
cihet+iyle	sıra+sıyla
el+iyle	vasıta+sıyla

hâl+iyle	ziyade+siyle
haseb+iyle	husus+uyla
heyet+iyle	yol+uyla

Kelime grubundan oluşanlar

ad+ıyla san+ıyla

var kuvvet+iyle

var güc+üyle

hata+sıyla sevab+ıyla

11. Çokluk eki + Hâl eki

a) +IArdA (< +Iar + dA)

“-lerde yapılı zarflar, asıl zaman zarflarına ya da zaman isimlerine aşırılık eki olan -ler ile -de durum eki ulanarak yapılırlar. Bu zarflar, eylemin zamanını belirsiz bir biçimde gösterirler: Şimdilerde (gel-) - geçenlerde (git-) - bayramlarda ve kandillerde (el öp-) ... vb. (Ediskun, 2010: 274).”

Türkçe Sözlük’te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

yakın+larda

bugün+lerde

geçen+lerde

görünür+lerde

şimdi+lerde

yeni+lerde

b) +IArcA (< +IAr + cA)

“Vurgusuz +CA eki, +IAr çokluk eki almış zaman ve sayı gösteren adlardan, zaman ve sayıda çoklu, pekiştirilmiş zarflar türetir (Korkmaz, 2009: 37).”

“{-IAr}+{-cA} > {-IArcA} eki, zamanda ve nicelikte belirsiz süreklilik, süreklilikte abartı işlevlerinde kullanıma çıkar. *Hafta, gün, yıl ay* gibi zaman ifade eden sözcükler, {-IArcA} ekini aldıklarında geldiği sözcüğün ifade ettiği zamanla eylemin gerçekleşme / gerçekleşmeme zamanını karşılaştırarak söz konusu iki zamanın süre bakımından birbirine yakın, denk olduğunu ifade ederler. Böylece ekin işlevi, zamanda sürekliliği göstermek olur. Fakat bu sürekliliğin, belirsiz bir süreklilik olduğunu ve bunun da {-IAr} ekinden kaynaklandığını belirtmeliyiz. {-IArcA} ekini alan dil birimleri, cümlede süreklilik zarfı / süreklilik zarf tümleci görevini üstlenirler (Üstünova, 2008: 277).”

Ek hakkında ayrıca bk.: (Hatiboğlu, 1974: 45), (Koç, 1990: 89)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

asır+larca

defa+larca

hafta+larca

yıl+larca

yüzyıl+larca

gün+lerce

saat+lerce

12. Çokluk eki + İyelik eki: +IARİ (< +IAR + I)

“+IAR çokluk ekinden sonra gelen iyelik ekleri zaman gösteren adları kalıplaşmış zaman zarflarına çevirmiştir: *akşamları, sabahları, geceleri, gündüzleri* vb. (Korkmaz, 2009: 164).”

“*Sabahları, akşamları, geceleri, önceleri, sonraları* gibi çokluk iyelik şekillerinin de zaman zarfı olarak kullanıldığını görüyoruz. Bunlarda iyelik mânâsı yoktur ve iyelik eki belirtme fonksiyonu ile iş görür (Ergin, 2008: 260).”

“-leri yapılı zaman zarfları, zaman isimlerine aşırılık eki olan -ler ile iyelik eki olan -i ulanarak yapılırlar. Bu zarflar, eylemlerin yinelenme zamanlarını belirtirler: *Akşamları (çalış-)* - *öğleleri (dinlen-)* - *yazları (gez-)* ... vb. (Ediskun, 2010: 274).”

Ek hakkında ayrıca bk.: (Hatiboğlu, 1974: 70)

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

akşam+ları

evvel+leri

iptida+ları

gece+leri

sabah+ları

gündüz+leri

sonra+ları

önce+leri

13. Çokluk eki + İyelik eki + Hâl eki: +IARİnDA (< +IAR + I + n + dA)

{-IARİnDA}, civarında dolaylarında anlamlarıyla zaman ifade eden sözcüğe katkıda bulunur: *Sabah saatleri civarında / dolaylarında kimsenin kapısı çalınmaz*. Eki alan sözcük yaklaşık olarak zamanı bildirme ilişkisine bürünerek eyleme bağlanır. Bu durumda ek, zaman zarf tümleci durumu eki özelliği kazanır (Üstünova, 2008: 403).”

Türkçe Sözlük'te yer alan, bu ekle türetilmiş madde başları:

su+larında

radde+lerinde

Sonuç

Türkçe Sözlük'te yaptığımız taramalar sonucunda on üç başlık altında yirmi üç farklı birleşik ekin addan zarf türettiğini tespit ettik. Bu yirmi üç ekin dil bilgisi kitaplarında yer alma durumu ve *Türkçe Sözlük*'te yer alış sayıları da şu şekildedir:

3 ve daha fazla kaynakta geçenler:

+AdAk (25 kez), +AdAn (2 kez), +AdAnAk (1 kez), +lAmA (17 kez), +cAcIk (6 kez), +lAmAsInA (11 kez), +leyin (6 kez), +CAsInA (13 kez), +cAk (5 kez), +CAnA (2 kez), +cIIAyIn (3 kez), +lArcA (7 kez), +lArI (8 kez)

2 kaynakta geçenler:

+sIzIn (1 kez)

1 kaynakta geçenler:

+CAsI (3 kez), +InA/+sInA (50 kez), +IncA/+sIncA (13 kez), +IyLA/+sIyLA (28 kez), +lArDA (6 kez), +lArIndA (2 kez)

Kaynaklarda hiç yer verilmeyenler:

+lAmAdAn (2 kez), +IndA/+sIndA (23 kez), +IndAn/+sIndAn (6 kez)

Görüldüğü üzere tespit edip listelediğimiz birleşik eklerden on üçü [+AdAk (+AdAn, +AdAnAk), +lAmA, +cAcIk, +lAmAsInA, +leyin, +CAsInA, +cAk, +CAnA, +cIIAyIn, +lArcA, +lArI] dil bilgisi kaynaklarında diğerlerine göre kendilerine daha yaygın yer bulmuş ve kaynaşmış hâlleriyle birleşik ek olarak kabul edilmiştir.

Sınıflandırmada görüldüğü üzere, üstteki birleşik eklerle aynı yapıda olan ama kaynaşma/kalıplaşma aşamalarını henüz geçmekte olduklarından olsa gerek, dil bilgisi kaynaklarında kendine az yer bulan [+CAsI, +InA/+sInA, +IncA/+sIncA, +IyLA/+sIyLA, +lArDA, +lArIndA] veya hiç yer almayan addan zarf türetme işlevli birleşik eklerin de [+lAmAdAn, +IndA/+sIndA, +IndAn/+sIndAn] kalıplaşma süreçlerinin zamanla sona ermesiyle kaynaklarda yer alacağını ve hatta yer alması gerektiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, Mustafa, “Türkçede Zarf-fil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1 Winter 2011, p. 55-68.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 9. bs., TDK Yayınları, Ankara 2011.
- BİLGEGİL, Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984.
- EDİSKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, 5. bs., Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayım, İstanbul 2003.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara 2001.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- GÜLSEVİN, Gürer, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller Üzerine”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, Sy. 2, Afyon 2001, s. 122-143.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, Ankara 1974.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- KARADOĞAN, Ahmet, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri”, *Türk Dili*, C. LXXXVIII, Sy. 634, 2004, s. 541-549.
- KOÇ, Nurettin, *Yeni Dil Bilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1990.
- KORKMAZ, Zeynep, “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *TDAY-Belleten*, 1958, TDK Yayınları, Ankara 1958, s. 41-68.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KORKMAZ, Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., TDK Yayınları, Ankara 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. bs., TDK Yayınları, Ankara 2009.
- ÖZEL, Sevgi, *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, TDK Yayınları, Ankara 1977.
- ÖZKAN, Mustafa vd., *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2001.
- TİETZE, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. I (A-E), Simurg Yayınları, İstanbul 2002.
- Türkçe Sözlük*, 8. bs., TDK Yayınları, Ankara 1988.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçimbilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008.
- YÜCEL, Bilâl, “Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil Eklerinin Yapı Bakımından Sınıflandırılması Üzerine”, *TÜBAR* 9, 2001, s. 75-114.